

National and Cultural Identity in Contemporary Persian Poetry: Functions and Components

Fariba Mehri*

Abstract:

Contemporary Persian poetry has served as a significant arena for the representation, critique, and revival of national and cultural identity. However, existing studies have often been poet-specific or thematic, lacking a systematic, function-oriented framework. This study aims to analyze the functions and components of national and cultural identity in contemporary Persian poetry from the Constitutional Era to the end of the 1390s (2010s). Employing a descriptive-analytical method and qualitative content analysis, data were collected purposefully from the works of prominent poets including Nima Yushij, Forough Farrokhzad, Ahmad Shamloo, and Mohammad Reza Shafiei Kadkani. The findings reveal that contemporary Persian poetry operates through four main functions: (1) Reflective-Descriptive, (2) Critical-Analytical, (3) Identitarian-Promotional, and (4) Revivalist-Reconstructive. These functions manifest through tangible components such as representing social realities, criticizing imposed identities, constructing new national symbols, and reinterpreting myths. A key finding is the intertwining of these functions within single poems. The study concludes that contemporary Persian poetry is not a passive mirror but an active cultural institution that reproduces, critiques, and revitalizes national identity. The innovation lies in providing a systematic, function-based analytical framework for future studies.

Keywords: Poetry, contemporary poetry, identity, national and cultural identity, functions and components.

Introduction:

The relationship between literature and social identity has been a central concern of committed literature. Poetry, as a flexible and influential artistic medium, has consistently served as a powerful tool for reflecting, recreating, and sometimes transforming national and cultural identity (Terry Eagleton, 1989, p. 75). In the context of Iran, where poetry has historically been the most resonant cultural medium (Shahrokh Moscow, 1994, p. 205), contemporary poetry has emerged as a dynamic field of identity discourse. From the Constitutional Revolution to the present day, Iranian poets have engaged with questions of history, mythology, language, and social justice. However, previous research has largely focused on individual poets (e.g., Farshad Soleimani, Thoraya Davoudkhani & Khodabakhsh Asadollahi, 2021; Masoud Rouhani & Mohammad Enayati Ghadikolaie, 2010) or specific thematic components, lacking a comprehensive and systematic analysis of the functions of poetry in shaping identity. This study addresses this gap by asking: Through what mechanisms and components has contemporary Persian poetry represented, criticized, and revived national and cultural identity? The central hypothesis is that Persian poetry

* . Assistant Professor of Persian Language and Literature, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran , f.mehri @ hsu.ac.ir,

Received: 07/11/2025, Accepted: 17/05/2026

performs four key functions—reflective-descriptive, critical-analytical, identitarian-promotional, and revivalist-reconstructive—each with distinct, traceable components.

Materials & Methods:

This research employs a descriptive-analytical method with a qualitative content analysis approach. The research population includes poems by influential poets from the Constitutional Era to the end of the 1390s (2010s). Due to the vast scope of the population, purposive sampling was used based on criteria of poetic influence, period diversity, and geographical and ideological variety. The final sample includes works by Nima Yushij, Mehdi Akhavan Sales, Forough Farrokhzad, Simin Behbahani, Ahmad Shamloo, Mohammad Reza Shafiei Kadkani, Sohrab Sepehri, Hushang Ebtehaj, Qeysar Aminpour, and selected later poets. Data were collected through library research from authoritative poetry collections. The analysis proceeded in two stages: first, extracting all verses explicitly or implicitly addressing components of national or cultural identity; second, categorizing these instances under the four proposed functions and their respective sub-components.

Discussion & Result:

The results confirm the four proposed functions. First, the Reflective-Descriptive Function manifests through components such as representing social problems (e.g., addiction in poems by Parvaneh Najati and Mohammad Ali Mo'allef), showcasing cultural and ethnic diversity (e.g., Nima Yushij's depiction of Mazandarani life and Hushang Ebtehaj's mention of Baloch, Kurd, Lor, Turk, and Gilak), reflecting national history and mythology (e.g., Mohammad Reza Shafiei Kadkani's evocation of Nishapur), and depicting sacred places (e.g., Mehdi Akhavan Sales's "Shush"). Second, the Critical-Analytical Function appears in critiques of imposed/colonial identities (e.g., Maryam Jafari Azarmani), challenging outdated traditions (e.g., Maryam Aryan's critique of child marriage), criticizing injustice and class divisions (e.g., Tahereh Safarzadeh's depiction of housing inequality), and protesting political repression (e.g., Ahmad Shamloo's "In This Dead End"). Third, the Identitarian-Promotional Function is evident in creating new national symbols (e.g., Seyed Hasan Hosseini's portrayal of Mirza Kuchak Khan), fostering national solidarity during the Iran-Iraq war (e.g., Nasrollah Mardani and Hamid Mosaddeq), and promoting peace (e.g., Sohrab Sepehri's poetry). Fourth, the Revivalist-Reconstructive Function includes creative reinterpretation of myths (e.g., Mehdi Akhavan Sales's "The Story of the Stone City"), revival of forgotten rituals (e.g., Hushang Ebtehaj's celebration of Mehregan), and redefinition of literary figures (e.g., Mohammad Reza Shafiei Kadkani's defense of Khayyam). A key finding is the intertwining of these functions: a single poem often simultaneously reflects reality, critiques it, promotes alternatives, and revives cultural memory.

Conclusion:

This systematic analysis confirms that contemporary Persian poetry is not a passive reflector but an active agent in the discourse of national and cultural identity. Its four functions—reflective-descriptive, critical-analytical, identitarian-promotional, and revivalist-reconstructive—operate both independently and in complex combinations. The study's innovation lies in providing a function-based framework that moves beyond thematic or poet-specific studies. The primary limitation is the inherent subjectivity in purposive sampling, which was mitigated by clear selection criteria and diverse evidence. Future research can apply this framework to specific periods (e.g., post-Revolution poetry), specific poetic movements, or comparative studies of individual poets. Ultimately, this research demonstrates that contemporary Persian poetry, through its sophisticated use of language, myth, and symbol, continues to engage in a continuous dialogue with Iran's past, a critical interrogation of its present, and a hopeful envisioning of its collective identity.

Bibliography:

- Ebtehaj, Hushang. (1999). *Siah Mashgh*. Tehran: Karnameh. [in Persian]
Ebtehaj, Hushang. (2006). *Tassian*. Tehran: Karnameh. [in Persian]
Akhavan Sales, Mehdi. (1999). *Akhar-e Shahnameh*. Tehran: Morvarid. [in Persian]
Akhavan Sales, Mehdi. (2013). *Az in Avesta*. Tehran: Zemestan. [in Persian]
Esrafil, Hossein. (1993). *Dar Sayeh-e Zolfaghar*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Persian]

- Escarpit, Robert. (1995). *Sociology of Literature* (Morteza Katbi, Trans.). Tehran: SAMT. [in Persian]
- Aminpour, Qeysar. (1999). *Pai-e Favareh-e Nakhll*. Tehran: Samad. [in Persian]
- Aminpour, Qeysar. (2008). *Majmoo'eh-ye Kamel-e Ashaar*. Tehran: Morvarid. [in Persian]
- Eagleton, Terry. (1989). *Literary Theory: An Introduction* (Abbas Mokhber, Trans.). Tehran: Markaz. [in Persian]
- Ashna, Hessamoddin & Rouhani, Mohammad Reza. (2010). Iranian Cultural Identity: From Theoretical Approaches to Fundamental Components. *Cultural Research Quarterly*, 3(4), 157-158. [in Persian]
- Ashouri, Dariush. (1998). *Safar va Andisheh*. Tehran: Markaz. [in Persian]
- Amuzgar, Jaleh. (1995). *Tarikh-e Asatir-e Iran*. Tehran: SAMT. [in Persian]
- Barahani, Reza. (1987). *Kimia va Khak*. Tehran: Morgh-e Amin. [in Persian]
- Bahar, Mohammad Taghi. (1998). *Sabk Shenasi va Sher-e Farsi*. Tehran: Majid. [in Persian]
- Bahar, Mohammad Taghi. (1975). *Divan-e Ashaar*. Tehran: Amirkabir. [in Persian]
- Behbahani, Simin. (2003). *Majmoo'eh-ye Ashaar*. Tehran: Negah. [in Persian]
- Bahmani, Mohammad Ali. (2010). *Majmoo'eh-ye Ashaar*. Tehran: Negah. [in Persian]
- Biabanki, Saeed. (2014). *Sakhteh-ye Mallih*. Tehran: Shahrستان-e Adab. [in Persian]
- Tavassoli, Gholam Abbas. (1992). *Nazariyeh-haye Jame'eh Shenasi*. Tehran: SAMT. [in Persian]
- Jafari Azarmani, Maryam. (2008). *Zakhmeh*. Qom: Majnoon Publishing. [in Persian]
- Jafari Azarmani, Maryam. (2005). *Symphony-e Revayat-e Ghofl Shodeh*. Tehran: Mina. [in Persian]
- Hosseini, Seyed Hasan. (2008). *Ham Seda ba Halgh-e Ismail*. Tehran: Sooreh Mehr. [in Persian]
- Delbari, Hasan. (2018). *Rasme Delbari*. Tehran: Fasl-e Panjom. [in Persian]
- Rashed Mohassel, Mohammad Taghi. (2007). Iranian Identity and Its Connection with National Culture and Persian Language. In *Shahnameh Research, Second Volume*. Mashhad: Ahang-e Ghalam, 143-156. [in Persian]
- Rouhani, Masoud & Enayati Ghadikolaei, Mohammad. (2005). Components of National Identity in Contemporary Poetry: A Case Study of Mohammad Reza Shafiei Kadkani. *National Studies Quarterly*, 11(2), 105-126. [in Persian]
- Razi, Hashem. (2006). *Jashn-ha-ye Atash*. Tehran: Behjat. [in Persian]
- Zahed, Saeed. (2006). Iranian National Identity. In *Strategy of Yas Collection*, 1(4), 129-138. [in Persian]
- Sartre, Jean Paul. (1969). *What is Literature?* (Abulhassan Najafi & Mostafa Rahimi, Trans.). Tehran: Zaman. [in Persian]
- Sepehri, Sohrab. (2006). *Hasht Ketab*. Tehran: Tahouri. [in Persian]
- Soleimani, Farshad, Davoudkhani, Thoraya, & Asadollahi, Khodabakhsh. (2021). Analyzing the Components of National Identity in the Poetry of Akhavan and Shafiei Kadkani. *Scientific Quarterly of Interpretation and Analysis of Persian Language and Literature Texts (Dehkhoda)*, 13(50), 297-321. [in Persian]
- Shamloo, Ahmad. (1998). *Majmoo'eh-ye Asar: Jeld-e Avval, Ashaar*. Tehran: Negah. [in Persian]
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza. (2012). *Halat va Maghalat-e M. Omid*. Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza. (2013). *Zaban va Sher dar Nasr-e Sufiyyeh*. Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza. (1999). *Hezareh-ye Dovom-e Ahoo-ye Koohi*. Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza. (2004). *Ayeneh-i Baraye Sedaha*. Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza. (2020). *Tefl-i Beh Nam-e Shadi*. Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Shahriyar, Mohammad Hossein. (1996). *Divan-e Ashaar*. Tehran: Khayyam Publishing. [in Persian]
- Tahmasebi, Qader. (2008). *Pari Setareh-ha*. Tehran: Sooreh Mehr. [in Persian]
- Abedi, Kamyar. (2002). *Dar Roshanai-e Baran-ha: Tahlil va Barresi-e Ashaar-e Shafiei Kadkani*. Tehran: Ketab-e Nader. [in Persian]
- Alikhani, Ali Akbar. (2004). *Hoviyyat dar Iran*. Tehran: Institute of Humanities and Social Studies of Academic Jihad. [in Persian]
- Fotouhi, Mahmoud. (2017). *Dar آملی bar Adabiyat Shenasi*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [in Persian]
- Farrokhzad, Forough. (2000). *Divan-e Ashaar*. Tehran: Pol. [in Persian]
- Fayz, Naser. (2009). *Ommalat-e Dasteh Dar*. Tehran: Sooreh Mehr. [in Persian]
- Fayz, Naser. (1999). *Gozideh-ye Adabiyat-e Mo'aser*. Tehran: Ketab-e Neistan. [in Persian]

- Ghasemi, Ali Asghar & Ebrahimabadi, Gholamreza. (2010). The Relationship between National Identity and National Unity in Iran. *Identity Journal*, Strategic Research Center of the Expediency Discernment Council, 8, 87-118. [in Persian]
- Qaraei Moghaddam, Amanollah. (2003). *Ensan Shenasi-e Farhangi*. Tehran: Abjad. [in Persian]
- Qazveh, Alireza. (2012). *Sobhetan Bekheir Mardom*. Tehran: Iran Public Libraries Foundation, Ketab Nashr Institute. [in Persian]
- Cassirer, Ernst. (1988). *Language and Myth* (Mohsen Selseleh, Trans.). Tehran: Noghreh. [in Persian]
- Kakai, Abdoljabbar. (1999). *Gozideh-ye Adabiyat-e Mo'aser*. Tehran: Neistan. [in Persian]
- Kasraei, Siavash. (2005). *Az Khun-e Siavash: Montakhab-e Sizdah Daftar-e Sher*. Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Mardani, Nasrollah. (2007). *Most Bar Khastegan*. Tehran: Taka. [in Persian]
- Meskoob, Shahrokh. (1994). *Hoviyyat-e Irani va Zaban-e Farsi*. Tehran: Farzan. [in Persian]
- Moshiri, Fereydoon. (2011). *Baztab-e Nafas-e Sobhdaman; Kolliyat-e Ashaar*. 2 Volumes. Tehran: Cheshmeh. [in Persian]
- Mosaddeq, Hamid. (2007). *Majmoo'eh-ye Ashaar*. Tehran: Negah. [in Persian]
- Manzavi, Hossein. (2008). *Majmoo'eh-ye Ashaar*. Tehran: Afarinesh, Negah. [in Persian]
- Mo'alleem, Mohammad Ali. (2008). *Atre Hich Goli Nist*. Tehran: Taka. [in Persian]
- Mehdinejad, Omid & Sayyar, Mohammad Mehdi. (2009). *Dadkhast: Sad Sher-e Eteraz*. Mashhad: Sepideh Bavaran. [in Persian]
- Naderpour, Nader. (2003). *Majmoo'eh-ye Asar*. Tehran: Negah. [in Persian]
- Najati, Parvaneh. (2008). *Shekastani-tar az Anam*. Tehran: Taka. [in Persian]
- Najafi, Musa. (2013). *Hoviyyat Shenasi*. Tehran: Arma. [in Persian]
- Nasaj, Hamid. (2009). Globalization and the Identity of Iranian Ethnic Groups, with Emphasis on Language and Customs Components. *Specialized Bi-Quarterly of Political Theory Research*, 5, 129-156. [in Persian]
- Nazari, Fazel. (2017). *Ketab*. Tehran: Sooreh Mehr. [in Persian]
- Nazari, Fazel. (2022). *Vojoud*. Tehran: Sooreh Mehr. [in Persian]
- Vahid, Majid. (2003). *Siasat-gozari va Farhang dar Iran-e Emrooz*. Tehran: Baz. [in Persian]
- Yahaghi, Mohammad Jafar. (2009). *Farhang-e Asatir va Esharat-e Dastani dar Adabiyat-e Farsi*. Tehran: Farhang-e Mo'aser. [in Persian]
- Yousefi, Ali. (2001). Inter-Ethnic Relations and Its Impact on National Identity of Ethnic Groups in Iran. *National Studies Quarterly*, 2(8), 13-42. [in Persian]
- Yushij, Nima. (2009). *Yaddasht-haye Roozaneh*. Tehran: Morvarid. [in Persian]
- Yushij, Nima. (2012). *Majmoo'eh-ye Kamel-e Ashaar*. Tehran: Negah. [in Persian]

هویت ملی و فرهنگی در شعر معاصر؛ کارکردها و مؤلفه‌ها

فریبا مهری*

چکیده: این پژوهش با هدف تحلیل نظام‌مند کارکردها و مؤلفه‌های هویت ملی و فرهنگی در شعر معاصر فارسی انجام شده است. پرسش بنیادین آن است که شعر معاصر از دوره مشروطه تا پایان دهه ۱۳۹۰ ه.ش، با چه سازوکارها و در قالب چه مؤلفه‌هایی به بازنمایی، نقد، احیا و تقویت این هویت پرداخته است. این مطالعه به شیوه توصیفی-تحلیلی فراهم آمده است. داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و با تأکید بر شعر شاعرانی گزینش شده‌اند که در شمار چهره‌های برجسته معاصرند و محتوای سروده آن‌ها با مقوله هویت ملی و فرهنگی مرتبط بوده است. نتایج بیانگر آن است که شعر معاصر فارسی از طریق چهار کارکرد اصلی به بازنمایی هویت ملی و فرهنگی می‌پردازد: کارکرد بازتابی-توصیفی، کارکرد انتقادی-تحلیلی؛ کارکرد هویتی-تبلیغی و کارکرد احیایی-نوسازنده. هر کارکرد مشتمل بر مؤلفه‌هایی است که ذیل آن‌ها مصادیقی آمده‌است؛ همچنین یافته‌های این بررسی نشان داد که شعر معاصر نه تنها آیینۀ تحولات هویتی است؛ بلکه با کارکردهای چندگانه و درهم‌تنیده خود، نقشی فعال در بازتولید، نقد و احیای هویت ملی و فرهنگی ایفا کرده است. نوآوری این پژوهش در ارائه طبقه‌بندی نظام‌مند و کارکردمحوری آن است که چارچوبی برای مطالعات موردی آینده فراهم می‌آورد.

کلیدواژه‌ها: شعر، شعر معاصر، هویت، هویت ملی و فرهنگی، مؤلفه‌ها و کارکردها.

۱. مقدمه

در گستره ادبیات متعهد، که کانون توجه خود را بر مسائل اجتماعی متمرکز می‌سازد، نقش تعهد و التزام نویسنده و شاعر نسبت به جامعه، چشم‌گیر است. از نگاه یک شاعر متعهد، «ادبیات در واقع، واقعیت اجتماعی را به شیوه‌ای تقریباً مستقیم بازتاب می‌دهد یا بازآفرینی می‌کند، یا دست‌کم باید بکند» (ایگلتون،

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران.

f.mehri @ hsu.ac.ir,

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۱۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۷

۱۳۶۸: ۷۵). شعر، به‌عنوان یکی از نافذترین و منعطف‌ترین قالب‌های هنری، همواره رسانه‌ای توانمند در بازتاب، بازآفرینی، احیا و گاهی دگرگونی و تحوّل هویت‌های ملی و فرهنگی بوده است. در شرایط کنونی جهان و پیچیدگی روابط و تعاملات انسانی، شعر می‌تواند علاوه بر بیان احساسات، به سلاحي انتقادی و ابزاری قوی برای آگاهی‌بخشی بدل شود. در چنین فضایی، شاعر دغدغه‌مند، با رسالت عظیمی که بر دوش دارد، «آن رؤیای ناممکن را از سر به در کرده‌است که نقش بی‌طرفانه و فارغانه‌ای از جامعه بشری ترسیم کند» (سارتر، ۱۳۴۸: ۴۲)، او به عنوان مبدأ پیام، اتفاقاً در مرکز دایره گفتمان‌های هویتی و نقطه ثقل آن قرار می‌گیرد.

هویت ملی و فرهنگی را می‌توان محملی دانست که خاطره جمعی هر ملّتی را با آرمان‌های آینده او پیوند می‌دهد. شاعران، با به‌کارگیری هوشمندانه زبان، نمادها و اسطوره‌ها، نه تنها به ثبت و توصیف این هویت می‌پردازند؛ که با نگاهی نقّادانه یا احیاگرانه، در تعریف و تقویت آن می‌کوشند. آن‌ها با گزینش سوزه‌هایی از دل تاریخ، اساطیر، سنت‌ها و چالش‌های معاصر، حس تعلق و همبستگی ملی را استمرار بخشیده و افکار عمومی را در جهت صیانت و احیای ارزش‌های فرهنگی هدایت می‌کنند.

۱-۱. بیان مسئله و ضرورت پژوهش

شعر معاصر فارسی، به‌ویژه با تکیه بر جریان شعر متعهد و اجتماعی، همواره عرصه بازنمایی هویت ملی و فرهنگی بوده است. با این حال، این بازنمایی در عصر حاضر با چالش‌های بی‌سابقه‌ای مواجه است. از یک سو مدرنیته و جهانی‌شدن، با تأثیر بر هویت‌های سنتی و یکپارچه، به جریان پیدایش هویت‌هایی متفاوت و چندلایه دامن زده و از دیگر سو، بحران‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی، میدان تازه‌ای برای بازنمایی، نقد و احیای هویت فراهم آورده‌است.

پرسش محوری این پژوهش آن است که شعر معاصر فارسی، از مشروطه تا معاصر، با چه کارکردها و از طریق چه مؤلفه‌هایی به بازنمایی هویت ملی و فرهنگی پرداخته است؟ آیا می‌توان نقش شعر را در این فرآیند، صرفاً در حد «بازتاب» منفعلانه واقعیت‌های اجتماعی تقلیل داد، یا آن که شعر، با کارکردهایی فعال و چندگانه توانسته‌است خود به یک منتقد و احیاگر گفتمان هویتی بدل شود؟ این مقاله با این فرض آغاز می‌شود که شعر معاصر فارسی، با بهره‌گیری از ظرفیت‌های زبانی و بیانی منحصربه‌فرد خود، چهار کارکرد کلیدی بازتابی - توصیفی، انتقادی - تحلیلی، هویتی - تبلیغی و احیایی - نوسازنده را ایفا می‌کند و هر یک از این کارکردها نیز مشتمل بر مؤلفه‌های مشخص و ملموسی است که در متن سروده‌ها قابل ردیابی و تحلیل‌اند.

ضرورت انجام این پژوهش را می‌توان در سه محور خلاصه کرد: نخست، خلأ یک مطالعه نظام‌مند و جامع با رویکردی کارکردمحور؛ دوم، تبیین نقش شعر به مثابه یک نهاد فرهنگی - اجتماعی اثرگذار در شکل‌دهی به حافظه جمعی و سوم، فراهم آوردن چارچوبی تحلیلی برای مطالعات موردی آینده.

۱-۲. روش پژوهش

این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی و با رویکرد تحلیل محتوای کیفی انجام شده است. جامعه پژوهش، سروده‌های شاعران برجسته از دوره مشروطه تا پایان دهه نود را شامل می‌شود. به دلیل گستردگی جامعه، از نمونه‌گیری هدفمند با معیارهای تأثیرگذاری و شهرت شاعر، تنوع دوره‌ای و تنوع جغرافیایی و فکری استفاده شده است. بر این اساس، اشعاری از شاعران شاخصی چون نیما یوشیج، اخوان ثالث، فروغ فرخزاد، سیمین بهبهانی، احمد شاملو، محمدرضا شفیعی کدکنی، سهراب سپهری، هوشنگ ابتهاج و قیصر امین‌پور و برخی از شاعران متأخر انتخاب شده است. مبنای اصلی گزینش ابیات، صراحت در پرداختن به مؤلفه‌های هویت ملی یا فرهنگی است.

داده‌ها به روش کتابخانه‌ای از مجموعه‌های معتبر شعری گردآوری شده‌اند. نگارنده در مرحله اول، داده‌ها را بی‌هیچ پیش‌فرضی و تنها بر اساس تأکید مصادیق بر مفاهیم مرتبط با مقوله هویت، استخراج کرده است. گام بعد مصداق‌های شعری بر اساس مضامین آن‌ها، ذیل چهار کارکرد و مؤلفه‌های آن تحلیل شده است. محدودیت اصلی این پژوهش، گستردگی ذاتی دامنه تاریخی شعر معاصر و گزینشی بودن نمونه‌ها در مطالعات کیفی است که نگارنده می‌کوشد با شفاف‌سازی معیارهای گزینش، اثر آن را به حداقل برساند.

۱-۳. پیشینه تحقیق

مقوله هویت ملی و فرهنگی و پیوند آن با شعر، حوزه پژوهشی گسترده‌ای است. مرور منظم این پیشینه نشان می‌دهد که اکثر پژوهش‌های موجود، با وجود ارزش نظری، عمدتاً موردی، تک‌شاعرمحور یا محدود به دوره یا مؤلفه‌های خاصی بوده‌اند، مثلاً مقاله «هویت ملی و نوزایی فرهنگی در شاهنامه» از حسین منصوریان (۱۳۸۸) یا «نقش زبان فارسی در گسترش هویت ملی و فرهنگی ایران» از مرتضی فلاح (۱۳۸۷) از همین مقوله‌اند که اولی به صورت موردی هویت را از نظر فردوسی و با توجه به ارکانی چون دین، تاریخ، اساطیر و زبان بررسی کرده است. در دومین مقاله نیز نویسنده با آوردن نمونه‌هایی از شاعران کلاسیک به نقش زبان به عنوان عامل وحدت و یکپارچگی پرداخته است. در بین کارهایی هم که در حوزه شعر معاصر انجام شده است، همین الگو دیده می‌شود؛ مثلاً مسعود روحانی و محمد قادی‌کلایی در مقاله «مؤلفه‌های هویت ملی در شعر معاصر» (۱۳۸۹) تنها اشعار شفیعی کدکنی را مورد بررسی قرار داده‌اند؛ یا در مقاله‌ای با عنوان «بررسی و تحلیل مؤلفه‌های هویت ملی در شعر اخوان و شفیعی کدکنی» به قلم فرشاد سلیمی و همکاران (۱۴۰۰)

همین شیوه بررسی اعمال شده است. این آثار اگرچه به شناخت عمیق‌تر اندیشه‌های هویت‌مدار این شاعران بسیار کمک می‌کنند، اما به دلیل محدودیت در دامنه داده‌ها، قادر به ارائه تصویری کلان از کارکردهای عمومی شعر معاصر در این حوزه نیستند و از این نظر خلاً یک مطالعه نظام‌مند با رویکرد کارکرده‌محور همچنان احساس می‌شود.

این مقاله در صدد آن است که شکاف پژوهشی مذکور را با تصحیح محورهایی مانند نبود نگاه نظام‌مند و طبقه‌بندی شده به کنش‌های شعر در حوزه هویت، غلبه رویکرد مضمونی بر رویکرد کارکردی و محدودیت در دامنه داده‌ها و شاعران مورد بررسی، پر کند و در این راستا، ضمن خوانش طیف وسیع‌تری از سروده‌های معاصر، چهار کارکرد کلان را استخراج کرده، هر کارکرد را به مؤلفه‌های عینی تجزیه و آن‌ها را با انبوهی از مصادیق شعری مستند سازد. بدین ترتیب شاید بتوان پژوهش پیش رو را در مقایسه با همانندهای آن، تازه و نوآورانه دانست.

۲. مبانی نظری

۲-۱. مفهوم هویت فردی و ملی

هویت را می‌توان مجموعه نگرش‌ها، ویژگی‌ها و تجربیاتی دانست که به فرد یا گروه احساس تمایز و تداوم می‌بخشد (نجفی، ۱۳۹۲: ۲۶). در حوزه روانکاوی، هویت برآمده از فرآیند «هم‌ذات‌پنداری» فرد با الگوها و ارزش‌های بیرونی تعریف می‌شود (کالر، ۱۳۸۲: ۱۵۵). هویت ملی، به‌عنوان گونه‌ای از هویت جمعی، ترکیبی پویا و چندلایه از ارزش‌ها، نمادها، خاطرات و اسطوره‌های مشترک است که در طول تاریخ یک ملت شکل گرفته و در تعامل با «دیگری» بازتعریف می‌شود. زبان، سرزمین و دین از ارکان سنتی آن شمرده می‌شوند (زاهد، ۱۳۸۵: ۱۳۳)، اما علاوه بر این، عناصری چون تاریخ، اساطیر، آیین‌ها و نظام اجتماعی نیز در بافت آن نقش‌آفرینی می‌کنند (آشنا و روحانی، ۱۳۸۹: ۱۵۹؛ یوسفی، ۱۳۸۰: ۱۷). تأکید این پژوهش بر بعد فرهنگی-تاریخی هویت ملی است که به اعتقاد برخی مؤلفه‌هایی چون سرزمین تاریخی، اساطیر، زبان و میراث فرهنگی (راشد محصل، ۱۳۸۶: ۳۴) در کانون توجه آن قرار می‌گیرد.

۲-۲. فرهنگ و پیوند ناگسستگی آن با هویت

پیوند میان فرهنگ و هویت، پیوندی ناگسستگی و دوسویه است. فرهنگ به مثابه نظامی پویا و پیچیده از معانی مشترک، باورها، ارزش‌ها، نمادها و آداب و رسوم عمل می‌کند که نه تنها شیوه زندگی یک گروه اجتماعی را شکل می‌دهد (وحید، ۱۳۸۲: ۱۰۵)؛ که چارچوب ادراکی و عاطفی آن گروه را نیز نسبت به جهان دگرگون می‌کند. در این رابطه درهم‌تنیده، فرهنگ، محتواساز و عینیت‌بخش هویت است؛ بدین معنا که مواد خام و عناصر ملموسی که هویت بر آنها استوار است (زبان، اسطوره، هنر، آیین‌ها و...) همگی از درون

فرهنگ برمی‌خیزند و فرآیند درونی‌سازی و احساس تعلق و همذات‌پنداری فرد یا گروه بر عهده عناصر فرهنگی است. این کنش متقابل، فرهنگ را از حالت ایستا خارج کرده و هویت را به پدیده‌ای پویا تبدیل می‌کند.

منظور از هویت فرهنگی در این پژوهش، دقیقاً همان بُعد خاص و نمادین از هویت جمعی است که مستقیماً از منابع و ذخایر یک فرهنگ مشخص تغذیه می‌شود. این بخش از هویت، متکی بر عناصر زبانی (مانند شعر، ادبیات و گفتمان)، نشانه‌های نمادین (مانند اسطوره‌ها، شخصیت‌های تاریخی و نمادهای ملی) و الگوهای معناساز مشترک است که در طول تاریخ ساخته و بازسازی شده‌اند؛ بنابراین، هویت فرهنگی و ایرانی، صرفاً یک برچسب یا احساس مبهم نیست، بلکه شبکه‌ای درهم‌تنیده از معانی و دلالت‌هایی است که با وجود همه تنوع و تکثر از دل فرهنگ غنی ایران برخاسته و به افراد خود حس تعلق، تمایز و تداوم تاریخی می‌بخشد و بررسی هویت، بدون توجه به این زیرساخت‌های فرهنگی همواره ناقص و ناکافی خواهد بود.

۲-۳. شعر معاصر فارسی به مثابه میدان گفتمان هویتی

شعر معاصر فارسی، با گسستی آگاهانه از برخی قالب‌ها و سنت‌های پیشین و با پذیرش «نظریه میدان دید تازه» نیما یوشیج که شاعر را به دیدن جهان از نگاهی شخصی و مستقیم فرامی‌خواند، توانست گفتمانی نوین را بنیان نهد. این گفتمان نو، شعر را از انزوای ذهنی محض خارج کرد و آن را به متن پویا و پیچیده زندگی انسان معاصر و مسائل عینی و ذهنی او گره زد. این پیوند چنان ژرف و تأثیرگذار بود که به اعتقاد برخی از منتقدان، از این دوره به بعد، زبان و ادبیات فارسی در قالب شعر معاصر، به «شاخص هویت ایرانی» تبدیل شد (فتوحی، ۱۳۹۶: ۴۳)؛ بدین معنا که شعر، دیگر صرفاً یک فرم هنری نبود، بلکه آینه تمام‌نمای تحولات اجتماعی، بحران‌های تاریخی و جست‌وجوی جمعی ایرانیان برای تعریف خود در جهان جدید شد.

از سوی دیگر، شعر معاصر را باید برآیند تعامل پویا و مداوم میان ایدئولوژی‌ها، جهان‌بینی‌ها و عواطف شاعر و خوانندگانی دانست که خود در بطن واقعیت‌های متغیر جامعه زندگی می‌کنند. این رابطه دوسویه، شعر را از انحصار فرد شاعر خارج می‌کند و به پدیده‌ای جمعی و اجتماعی بدل می‌سازد. بر همین اساس است که باید شعر معاصر را «همواره در پیوندی جدایی‌ناپذیر با زندگی اجتماعی» (اسکارپیت، ۱۳۷۴: ۱۳) در نظر گرفت که آن را به یک میدان گفتمانی فعال و اثرگذار بدل می‌کند. این میدان، عرصه برخورد، گفت‌وگو، تقابل و تلفیق اندیشه‌های گوناگون است. در این فضای گفتمانی است که مفاهیم بنیادین هویت نه تنها بازتاب داده می‌شوند؛ بلکه مورد بازاندیشی نقادانه قرار گرفته و سرانجام، در فرآیندی خلاق بازسازی می‌شوند؛ بنابراین، شعر معاصر تنها گزارشگر هویت نیست، بلکه یکی از عوامل سازنده آن در دوران جدید به شمار می‌آید و جایگاه شعر را از یک هنر صرف، به یک کنش اجتماعی- فرهنگی حیاتی ارتقا می‌دهد.

۲-۴. کارکرد ادبیات در قبال هویت

برای تحلیل نقش شعر، خوب است بدانیم که از نظر مبانی ارتباطی در هر اثر هنری و ادبی، چهار مؤلفه - برپایه پیام - قابل بررسی و واکاوی است: هنرمند که اثر را می‌آفریند (فرامتن مبدأ پیام)؛ اثر که آفریده هنرمند است (متن پیام)؛ مخاطبی که تحت تأثیر قرار می‌گیرد (فرامتن مقصد پیام) و جهانی که در اثر آشکار می‌شود (فرامتن اجتماع) (پورنامداریان، ۱۳۷۴: ۱). مقوله هویت آن‌چنان گسترده است که همه این چهار بخش را دربر می‌گیرد، اما پرداختن به همه آن‌ها و نظریه‌هایی که از هر حوزه می‌تواند برخیزد، در تنگنای این بحث نمی‌گنجد. بحث پیش رو با چمشداشتی به این چهار مؤلفه به کارکردهای اجتماعی ادبیات می‌پردازد و تلاشش بر آن است که از همین دیدگاه‌های کلی، بهره ببرد و وارد بحث‌های تخصصی آن‌ها نشود که اطاله کلام است؛ به عنوان مثال، بخشی از صاحب‌نظران بر دیدگاه‌های رئالیستی و کارکرد بازتابی و توصیفی ادبیات در قبال بیان واقعیت‌های اجتماعی تأکید دارند؛ مانند دیدگاه ایگلتون (Eagleton) که پیش‌تر در مقدمه به آن اشاره شد (ایگلتون، ۱۳۶۸: ۷۵). نظریه پردازان و اندیشمندی هم مانند سارتر (Sartre) هستند که دغدغه آن‌ها تعهد و التزام شاعر به رسالتی است که در برابر جامعه خویش دارد و بر کارکرد انتقادی و تعهدآور ادبیات اصرار دارند. (سارتر، ۱۳۴۸: ۴۲) در نظر این گروه، نباید در بررسی ادبیات و لزوماً ادبیات معهد و ملتزم، همه چیز را از دید «ادبیات آرمانشهر» (داد، ۱۳۸۲: ۱۷) و سراسر نیکی و زیبایی ببینیم. در کنار این‌ها، رویکردهای احیاگرانه‌ای نیز وجود دارند که می‌توانند بر توانایی ادبیات در بازخوانی و احیای عناصر فراموش‌شده اجتماعی و فرهنگی تأکید کنند (مانند نظریه‌های مرتبط با گفتمان). این مقاله با تلفیق این چشم‌اندازها، چارچوبی ترکیبی ارائه می‌دهد که بر اساس آن می‌توان شعر معاصر را با محوریت هویت و فرهنگ در چهار کارکرد کلیدی تبیین کرد.

گفتنی است که منظور از «کارکرد» نقش‌های فعال و اثرگذار شعر در فرآیندهای اجتماعی مرتبط با هویت است و اینکه اساساً شعر در قبال این مسأله چه می‌تواند بکند و «مؤلفه» به عناصر عینی، مضمونی و محتوای نمونه‌ها و مصداق‌هایی اطلاق می‌گردد که حامل کارکردهای مذکور است که در ادامه نمونه‌ها با همین محوریت تحلیل می‌شوند.

۳. کارکردهای هویتی و فرهنگی شعر معاصر (بحث و بررسی)

اگر بپذیریم که ادبیات می‌تواند یکی از بزرگترین عرصه‌های هویتی و فرهنگی ما باشد، آنگاه جایگاه رفیع زبان و شعر در کانون این افق، بیش از پیش نمایان می‌شود و از همین روست که برخی معتقدند، «در ایران، مؤثرترین و رساترین رسانه فرهنگی، شعر بوده و هست» (مسکوب، ۱۳۷۳: ۲۰۵).

این اهمیت فرهنگی شعر، ریشه در کارکردهای چندگانه زبان دارد. از نظر سوسور، زبان نظام نشانه‌هایی است که معنا را بیان می‌کند (توسلی، ۱۳۷۱: ۱۵۵). شعر، با خلاقیت خود، از این توانایی ذاتی زبان نهایت استفاده را می‌برد تا نه تنها جهان را گزارش کند، که آن را بازآفرینی و تفسیر نماید. این تفسیر، امری انتزاعی و فردی باقی نمی‌ماند، چرا که زبان، گذشته از ابزار تفکر، وسیله حفظ و نگهداری فکر و میراث فرهنگی ما نیز محسوب می‌شود؛ بنابراین، شعر به مثابه یک گنجینه زبانی، می‌تواند حافظه جمعی و میراث فرهنگی یک ملت را حفظ کند.

با این اوصاف، شعر معاصر فارسی، در جایگاه یک رسانه فرهنگی مؤثر، تنها یک هنر نیست، بلکه یک نهاد فرهنگی-هویتی پویاست. این شعر، از یک سو با تکیه بر بن‌مایه‌های اساطیری و زبانی کهن، هویت ایرانی را تغذیه می‌کند و از سوی دیگر، با خلاقیت در همین زبان، آن را به گفت‌وگو با جهان مدرن وامی‌دارد. تحلیل کارکردهای این شعر، در حقیقت، کاوش در ژرف‌ترین لایه‌های ذهن و روح جمعی مردمی است که زبان فارسی، خانه وجودی آن‌هاست.

از آنجا که کارکردها و مؤلفه‌های بسیاری در این پژوهش مطرح‌اند و آوردن چندین مثال یا شرح آن‌ها بر حجم مطلب می‌افزاید و موجب اطاله کلام است ذیل هر مؤلفه به نمونه یا نمونه‌های اندکی اکتفا می‌شود که خود بسیار گویاست و نیازمند تحلیل مفصل نیست.

۱-۳. بازتابی - توصیفی (ثبت و انعکاس وضع موجود)

۱-۱-۳. بازتابی واقعیت‌های اجتماعی و فرهنگی (مسایل و معضلات)

هر جامعه‌ای در دل خود با مسایل و مشکلات بسیاری مواجه است که هر کدام پیامدهای منفی خود را به دنبال دارند.

یکی از بزرگترین معضلاتی که اجتماع و به تبع آن، فرهنگ غنی یک کشور را به سطح نازلی فرو می‌کشد، مسأله اعتیاد است که در شعر شاعران اجتماعی سرا و دغدغه‌مند، بازتاب دارد:

افتاده در کنار خیابان، خمار چیست؟	این تکه استخوان پریشان، بهار کیست؟
قدری بیا جلوتر و از خود سوال کن	آیا به آن جوان معطر شبیه نیست...
تزیق مرگ در رگ این کوچه ملول	این عمرهای سوخته شرحی شنیدنی است....

(نجاتی، ۱۳۸۷: ۱۱۴).

عمق این معضل اجتماعی را می‌توان در سروده‌ای از علی‌محمد مؤدب دید که شعرش را تقدیم به عروس هشت یا نه ساله‌ای از روستای خود می‌کند که مهریه‌اش تریاک پدرش است:

گلبرگ‌های ترد لبانت حلال باد
در گوشه‌های دلکش فکر و خیال باد...
تریاک می‌شود تن تو، خوش به حال باد
(مؤدب، ۱۳۸۷: ۳۸۴).

برخیز گیسوان عروسیت مال باد
حالا تو می‌روی، پدرت می‌کشد تورا
تریاک می‌شوند دو چشم سیاه تو

۲-۱-۳. بازنمایی تنوع فرهنگی

این مؤلفه گستردگی بسیاری دارد. مثلاً به عنوان نمونه، «افسانه» نیما یوشیج به عنوان نخستین شعر نو فارسی، با نقاشی زندگی روستایی شمال ایران، تصویری زنده از جغرافیا و فرهنگ منطقه ارائه می‌دهد. نیما با توصیف «جنگل انبوه» و «رودخانه خروشان»، طبیعت بکر مازندران را به تصویر می‌کشد. شخصیت افسانه به عنوان دختری روستایی، بازتابی از زندگی ساده و اصیل روستاییان است. شاعر با استفاده از واژگان محلی مانند «کرگویج» و «گالش» و ... ، فرهنگ بومی را ثبت می‌کند و با روایت ساده و بی‌آلایش زندگی روزمره، ارزش‌های انسانی را در محیط طبیعی نشان می‌دهد:

در شب تیره دیوانه‌ای / دل به رنگی گریزان سپرده / در دره سرد و خلوت نشسته / همچو ساقه گیاهی فسرده /
می‌کند داستانی غم‌آلود... (یوشیج، ۱۳۹۱: ۴۷-۷۸).

نکته حائز اهمیت این است که تنوع فرهنگی در گرو تنوع قومی است و ذکر قومیت‌های مختلف خود می‌تواند صحه‌ای باشد بر وسعت تنوع فرهنگی در سرزمین ما که در برخی از اشعار آمده است:

هزار شعله سوزان و آه سرد اینجاست
بلوچ و کرد و لر و ترک و گیله مرد
(ابتهاج، ۱۳۷۸: ۲۵۰).

حکایت از چه کنم سینه سینه درد اینجاست
نگاه کن که ز هر بیشه در قفس شیری است

۳-۱-۳. بازتاب تاریخ و فرهنگ ملی

از آن جایی که «اساطیر نشان دهنده فرهنگ و نحوه تفکر مردمان در دوران کهن و نماینده تداوم زندگی فرهنگی یک ملت و به نوعی تاریخ آن است» (آموزگار، ۱۳۷۴: ۲۳). شاعران با زنده کردن چهره‌های اسطوره‌ای، این نمادها را از گذرگاه زمانه ما عبور داده و به آن‌ها معنایی تازه می‌بخشند. این فرآیند، تنها یک بازگشت نوستالژیک به گذشته نیست، بلکه تقویت تاروپود هویت جمعی در مواجهه با دنیای مدرن است؛ به عنوان مثال وقتی شفیع کدکنی در بخشی از سروده خویش می‌گوید:

آنک / شهری که از دروازه‌های آن / هم بوی جوی مولیان خیزد / هم یاد یار مهربان آید (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۳: ۴۷۲).

یا آن زمان که کوچه‌باغ‌های نیشابور را به تصویر می کشد، خاطرات تاریخی و فرهنگی نیشابور را بازتاب می دهد. بوی جوی مولیان در شعرش با تکیه بر حافظه تاریخی، بیانگر پیوند نسل معاصر با میراث فرهنگی سرزمین مادری است. نیشابور در شعر او «نماد زندگی اجتماعی و حیات فرهنگی ایران در طول سده‌ها و عصرهای گوناگون به شمار می آید» (عابدی، ۱۳۸۱: ۶۲):

۳-۱-۴. ترسیم جغرافیای هویتی (مکان‌های مقدس و طبیعت)

گاهی مکان برای شاعر معاصر جنبه هویتی پیدا می کند، هرچند این مورد می تواند برای شاعرانی که بسیار به شهر و زادگاه خود دلبستگی دارند، نیز صدق کند؛ اما مراد تمرکز بر مکان‌هایی است که به جهت تاریخ و فرهنگ کهنی که دارند، جنبه مقدسی می یابند؛ مانند:

شوش را دیدم / این ابرشهر، این فراز فاخر / این گل میغ / این فسیل فخر فرسوده / این دژ ویرانه تاریخ / شوش را دیدم (اخوان ثالث، ۱۳۹۲: ۱۷۳).

یا درختی مانند سرو کاشمر که در شعر شفيعی کدکنی پدیده مقدسی است و نشانی از فرهنگ جاودانه ایران دارد و نسل به نسل تا روزگار ما رسیده است:

یاد پدر اندر پدر اندر پدر ما و آینه صد نسل و تباران که تبودی

(شفيعی کدکنی، ۱۳۷۸: ۹۵).

از همین گونه است یادکرد منطقه جنوب:

جنوب گرم و مهربان، همیشه دوست دارم چنان حماسه‌ای بزرگ، به یاد می سپارم....

(فیض، ۱۳۸۷: ۱۴۰).

یا:

پشت دیوار درد خوزستان / به یل نامدار می ماند / رخس اسطوره‌ها، پریشان حال / در میان، بی سوار می ماند (اسرافیلی، ۱۳۷۲: ۹۷).

گاهی این تقدس در نمادهای دیگری مانند کوه دماوند هم دیده می شود:

ای کوه سپید پای در بند ای گنبد گیتی ای دماوند

(بهار، ۱۳۵۴: ۳۵۵).

ای کوه پرشکوه اساطیر باستان / ای خانه قباد / ای آشیان سنگی سیمرخ سرنوشت.... (نادریور، ۱۳۸۲: ۹۱۴-

۳-۱-۵. توصیف آیین‌ها و سنت‌های جاری

بخش زیادی از فرهنگ یک جامعه در سنت‌هایی که طی اعصار حفظ و برپاشده، تبلور می‌یابد. آیین‌ها و سنت‌های فرهنگی بسیاری در کشور ما وجود دارند که در شعر شاعران نیز بازتاب یافته‌اند. در ادامه تنها به دو نمونه اشاره خواهد شد.

یکی از این آیین‌ها یلداست که آن را به لحاظ واژگانی سریانی و به معنی میلاد دانسته‌اند (یا حقی، ۱۳۸۸: ۹۱۳) که بلندترین شب سال است و از روزگار باستان در میان اقوام ایرانی مورد توجه بوده است. در شعر کمتر شاعری است که به این آیین باستانی اشاره‌ای نشده باشد؛ به عنوان مثال، سیاوش کسرایی در این باره می‌گوید:

گردآمدیم: شب‌چره‌ای بود و آتشی / گفت و شنید و قصه و نقلی ز سیر و گشت / وقتی که بر شکفت گل هندوانه، سرخ.... (کسرایی، ۱۳۸۴: ۴۷۷).

یا آیین‌های مرتبط با نوروز چون هفت‌سین:

کنار سبو سبزه عید و سین‌های دیگر / چه می‌شد گرت بود سین سروری / که هفتاد سین گر تو را هست و آن نه / همان هیمه خشک پاری که بودی (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۸: ۴۱۲).

یا:

سین هفتم / سیب سرخی است / حسرتا / که مرا / نصیب / از این سفره نیست / سروری نیست (شاملو، ۱۳۷۷: ۸۲۰)؛

همچنین:

عید آمده است عید... / روشن کنید شمع / بر خوان نمک نهید / قرآن و نان نهید.... (کسرایی، ۱۳۸۴: ۴۴۶)

۳-۱-۶. نمایش زبان و گویش‌های رایج

یکی از بزرگترین دغدغه‌های هر ملّتی که رابط تنگاتنگی با مقوله هویت او دارد، حفظ و پاسداشت زبان است. شاعران پارسی به عنوان حافظان زبان، همواره نگران این مهم بوده و به صراحت به آن اشاره می‌کنند. نیما درباره نگرانی خود در قبال زبان و فرهنگ سرزمینش می‌گوید: «زبان شیرین فارسی در خطر است. ایران کهن سال، ایرانیان برومند، آیا به کجا خواهند رسید، آیا وطنم در امان خواهد بود، آیا زبان حافظ و سعدی را منهدم خواهند کرد، من خیلی نگرانی‌ها دارم راجع به وطنم» (یوشیج، ۱۳۸۸: ۲۷۸)؛ از اینرو، غیر از حفظ صورت‌های کهن واژه‌ها، تلاششان متوجه گویش‌های رایج سرزمین‌های مادری خویش نیز می‌شود که گاهی این موارد را می‌توان در کاربرد کلماتی خاص دید؛ مثلاً واژه «هرست» که در شعر شفیع کدکنی دیده می‌شود،

گونه‌ای از همین کاربرد است. این واژه یک نام آواست که بیانگر فروریختن ناگهانی و آوار چیزی است. شاید عموم این واژه را نشناسند و به کار نبرند، اما شاعر با کاربرد آن در شعرش آن را زنده و جاوید می‌کند: مثل چتری باژگونه/ چون گشاید لب به ناگهان/ مهرش هرست آوار است و پایین رفتن همراهان (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۸: ۴۰۱).

یا واژه‌هایی چون «سرکنگی» که شانه‌لرزان در رقص مردمان جنوب است (بهمنی، ۱۳۹۲: ۵۹۱) یا واژه «تلاجن» در شعر نیما (یوشیج، ۱۳۹۱: ۷۸۶).

از همین گونه است گویش‌های مختلفی مانند گویش تهرانی که در شعر «دهاتی» بهمنی دیده می‌شود که اتفاقاً مضمون آن بر مسایل هویتی نیز تاکید دارد:

ساده بگم: دهاتی‌ام/ اهل همین نزدیکیا/ همسایه روشنی و هم‌خونه تاریکیا/ ساده بگم، ساده بگم/ بوی علف می‌ده تنم/ هنوز همون دهاتیم/ با همه شهری شدنم.... (بهمنی، ۱۳۹۲: ۱۸۷).

۲-۳. کارکرد انتقادی - تحلیلی (واکاوی و چالش‌گری)

انتقاد بخش جدایی ناپذیر رسانه شعر است و هیچ شاعر آگاهی نیست که در مقابل مسایل اجتماع خود زبان به نقد و اعتراض نگشاید. حوزه شعرهای اعتراضی که نگاه شاعران در آن‌ها منجر به نقد وضعیت موجود می‌شود، بسیار گسترده است که در ادامه به برخی از آن‌ها که تناسب بیشتری با نظام ارزشی و فرهنگی ما دارد، اشاره می‌شود:

۱-۲-۳. نقد هویت‌های تحمیلی و استعماری

گاهی این اعتراض به فرهنگ و هویتی است که بومی ما و برخاسته از فضای ارزشی کشورمان نیست:

فرهنگ ما برای جهالت فزودن است	مأمور زشت بودن و زیبا نمودن است
برنامه‌اش که سخت به دستور اجنبی است	از بهر مغز خستن و اعصاب سودن است
بیدار شو که نغمه طنبور اجنبی	لالایی است و از پی سنگین غنودن است

(شهریار، ۱۳۷۵: ۷۳).

از همین گونه است:

ما را هویتی نیست، خط بر جبین نداریم	پیریم یا جوانیم، نه آن، نه این نداریم
فرقی ندارد اینجا ایمان و کفر، وقتی	دیگر به هیچ دینی جز شک یقین داریم...

(جعفری آذرمانی، ۱۳۸۴: ۴۴).

گاهی انتقاد شاعر متوجه هویت‌های دروغینی است که حاصل هجوم فرهنگی است و باعث سردرگمی هویتی می‌شود:

گردن به پایین زن، گردن به بالا مرد
دیگر نمی‌دانم من یک زنم یا مرد ...
(جعفری آذرمانی، ۱۳۸۷: ۲۵).

۲-۲-۳. چالش با سنت‌های فرسوده

یکی از بارزترین نقدهایی که زنان شاعر از دیرباز نسبت به سنت‌های فرسوده و چالش با برخی از جنبه‌های نادرست فرهنگی داشته‌اند، نقد کودک‌همسری و تزیین حقوقی است که نسبت به هم‌جنسان آن‌ها در برخی مناطق روا داشته می‌شود. در سروده‌ای از مریم آریان که در مجموعه «دادخواست» آمده است، شاعر ضمن به تصویر کشیدن زندگی بخشی از زنان جامعه و فرهنگ‌های نادرستی که گرفتارش هستند، مخالفت خود را با نابرابری‌های جنسیتی و مسأله کودک همسری این‌گونه بیان می‌کند:

تنگ غروب از سنگ بابا نان درآورد	آن را برای کودکان لاغر آورد
مادر برای بار پنجم درد کرد و	رفت و دوباره باز هم یک دختر آورد
گفتند «دختر نان‌خور است» و گفت	«ای کاش می‌شد یک شکم نان‌آور آورد»
مادر:	یک عده هم مهمان برای مادر آورد
تنگ غروب آمد پدر با سنگ در زد	مهمان ما بودند را پشت در آورد
مردی غریبه با زنانی چادری که	هی رفت و آمد، هدیه‌ای آخر سر آورد
مرد غریبه چای خورد و مهربان شد	جای عروسک پس چرا انگشتر آورد؟...
من بچه بودم، وقت بازی کردنم بود	رفت و نیامد، باز اما دختر آورد
مادر برای بار آخر درد کرد و	(مریم آریان به نقل از مهدی‌نژاد و سیار، ۱۳۸۸: ۲۳-۲۴).

حتی سیمین بهبهانی هم به این نوع ازدواج نگاه مثبتی ندارد:

ای عشق نوجوان بودم / هفده بهارگل بودم / هفده بهار یغما شد / در ترکناز تاتاری / مردی ز راه دور آمد / پوزار
قرن‌ها با او / هفده بهار با او شد / هفتاد سال بیزاری... (بهبهانی، ۱۳۸۲: ۱۱۴-۱۱۵).

۳-۲-۳. انتقاد از ناعدالتی‌ها و ترویج برابری

عدالت یکی از بزرگترین‌های خواسته‌ها و گمشده‌های تاریخ بشری است که شاعران معاصر نیز درباب آن بسیار سروده‌اند. اینجا به نمونه‌های اندکی از آن‌ها اشاره می‌شود:

راه فرار نیست جنون در برابر است
بسیار و بیش با کم و کمتر برابر است
قانون برای سنگ و کبوتر برابر است
تنها هر آنچه نیست برابر، برابر است
(جعفری آذرمانی، ۱۳۸۴: ۲۶).

اینجا حضور پنجره با در برابر است
کوتاهیان به اوج بلندا رسیده‌اند
زنجر بستام به دستان آسمان
تعریف عدل ناب شما پیش از این نبود

شاعر گاهی با نگاهی طعنه‌آمیز این مسأله را به چالش می‌کشد:

در این بهشت عدالت چه خیره می‌کوشی
ز خون ما و شما آسیا بگردانند
که بر مرداد ستمکار کار برگردد؟
که بر مراد ستمکار، کار برگردد
(طهماسبی، ۱۳۸۷: ۱۴۸).

بخشی از ناعدالتی‌ها مرتبط با فقر و مشکلات اقتصادی است که این مورد در شعر معاصر بسیار بازتاب دارد؛
مانند:

داد زد «چرا کسی به دادمان نمی‌رسد؟
داد زد: «تمام چیزهای خوب از شماست
دست‌های عاشقانه تا دهان نمی‌رسد»
نان و عشق و گل چرا به دیگران نمی‌رسد؟»..
(قزوه، ۱۳۹۱: ۱۷).

یکی از دیگر مواردی که دیده می‌شود، اختلافات طبقاتی است که در سروده‌ها بسیار بازتاب دارد؛ مانند:
در روستا/ هر کاخ‌گونه/ قدره‌ای است/ در پیش کپرها و زاغه‌ها/ مسافتی است میان نشستن‌ها/ کپرنشین/
کلبه‌نشین/ چادرنشین/ ویلانشین (صفارزاده، ۱۳۹۱: ۱۴).

یا این نمونه که ابتهاج در بخشی از شعر «کاروان» خطاب به گالیا می‌گوید:
امشب هزار دختر همسال تو ولی/ خوابیده‌اند گرسنه و لخت روی خاک/ زیباست رقص و ناز سرانگشت‌های
تو/ با پرده‌های ساز/ اما هزار دختر بافنده این زمان/ با چرک و خون زخم و سرانگشت‌هایشان/ جان می‌کنند
در قفس تنگ کارگاه/ از بهر دستمزد حقیری که بیش از این/ پرتاب می‌کنی به دامان یک گدا... (ابتهاج، ۱۳۸۵:
۱۰۰).

۳-۲-۴. نقد خفقان اجتماعی و سیاسی

در نقد خفقان اجتماعی و سیاسی شاعران می‌کوشند به مسایلی که تابو شده‌اند، اعتراض کنند:

شاملو در شعر «در این بن بست» این فضا را به زیبایی به تصویر می کشد: دهانت را می بویند/ که مبادا گفته باشی دوستت دارم/ دلت را می بویند/ روزگار غریبی است، نازنین/ و عشق را/ کنار تیرک راه بند/ تازیانه می زند/ عشق را در پستوی خانه نهان باید کرد/... (شاملو، ۱۳۷۷: ۸۲۴-۸۲۵).

یا وقتی سیمین بهبهانی می گوید:

وقتی هوا حضور ندارد/ موج صدا عبور ندارد/ بهتر که سینه را نخراشی/ خوشتر که در خلأ نخروشی/ در فصل احتقان و کبودی/ با این هوای سربی و دودی... (بهبهانی، ۱۳۸۲: ۱۰۳۰)، اعتراض به نبود آزادی را بیان می کند.

از همین گونه است:

بر حنجره‌ها تار تنیده‌ست شبی سرد	بر دست و دهان همه کس گرد نشسته‌ست
کس جرئت فریاد ندارد، نفست گرم	از دست تو افتاد سکوتی که شکسته‌ست
ای کاش کلیدی بگشاید به سرانگشت	قفل نفس سوخته شهر که بسته‌ست

(کاکایی، ۱۳۷۸: ۱۴).

۳-۲-۵. نقد تبعیض و نابرابری‌های جنسیتی

تبعیض‌ها و نابرابری‌های جنسیتی از مهم‌ترین نقدهایی است که شاعران؛ بویژه شاعران زن بر فضای فرهنگی ما داشته‌اند، مثلاً فرخزاد در شعر «دیوار» (فرخزاد، ۱۳۷۹: ۱۳۲)، با تصویر دیوار به نقد محدودیت‌های اجتماعی علیه زنان می پردازد. استعاره «دیوار بلند» نماد تمام موانع فرهنگی و سنتی‌ای است که زن ایرانی با آن مواجه است. شاعر با بیان «من از این دیوار بلندترم»، اعتراض خود را به ساختارهای مردسالار نشان می دهد:

در گذشت پرشتاب لحظه‌های سرد/ چشم‌های وحشی تو در سکوت خویش/ گرد من دیوار می سازد/ می گریزم از تو در بیراهه‌های راه/... (همان)

او در سروده «تولد دیگری» هم به محدودیت‌های هویتی زنان معترض است. فرخزاد در این اثر با نگاهی فمینیستی، محدودیت‌های هویتی زنان را نقد می کند و خواهان رهایی زن از سنت‌های دست‌وپاگیر است. همه هستی من آیه تاریکی است/ که تو را در خود تکرار کنان/ به سحرگاه شکفتن‌ها و رستن‌های ابدی خواهد برد/ من در این آیه تو را آه کشیدم، آه/... (همان: ۳۰۱-۳۰۴).

گاهی حتی اعتراض به نابرابری‌های جنسیتی در شعر شاعران مرد نیز دیده می شود؛ مانند نگاه طنزگونه‌ای که در سروده زیر می بینیم:

که گفته یک سر و گردن بلندتر، سرترا؟
در این معامله، زن‌ها کمی برابرتر...
(بیابانکی، ۱۳۹۳: ۴۱-۴۲).

که گفته است به مردان جماعت برتر؟
برابرنند زنان در قیاس با مردان

۳-۲-۶. نقد مصرف‌گرایی و مادی‌گرایی

مصرف‌گرایی و مادی‌گرایی یکی دیگر از نقدهایی است که شاعران معاصر در سروده‌های خود به آن پرداخته‌اند، در زیر به سروده‌ای اشاره می‌شود که شاعر ضمن بهره‌بردن از فضایی طنزآمیز، نشان می‌دهد که چگونه افراد مادی‌گرا و ریاکار برای کسب منافع شخصی، حتی دین و مذهب را دست‌مایه ارضای طمع و زیاده‌خواهی خود می‌کنند:

ده خانه ناچیز در تجریش دارد
یک خانه هم در انزوای کیش دارد
او نیز ده واحد خرید از پیش دارد
مغزی پر از افکار دوراندیش دارد...
هرچند یک عالم لباس میش دارد
جز آن که قدری اختلاف ریش دارد
(فیض، ۱۳۸۸: ۲۹-۳۰).

در هر نهاد شهر قوم و خویش دارد
با زهد و تقوا ارتباطش، ای بدک نیست!
هرجا که برجی می‌شود آماده ساخت
نزدیک منبر می‌نشیند در مساجد
این گرگ را از بنده بهتر می‌شناسید
با ما ندارد هیچ توفیری به ظاهر

۳-۲-۷. نقد قدرت و ساختارهای سیاسی

در همه جهان شاعران متعهد همواره در مقابل قدرت‌های ظالم زمانه ایستاده‌اند و شعرشان به نماد مبارزه تبدیل شده است. در سروده‌ای از ابتهاج که طولانی است و نمی‌توان همه شعر را اینجا ذکر کرد، بخوبی می‌توان نقد قدرت و ساختارهای سیاسی صاحبان ظلم و ستم را دید. در این شعر تکان‌دهنده، ابتهاج خشونت ساختار سیاسی را در تقابل با حریم انسانی قرار می‌دهد؛ قدرتی که حاضر است برای حذف صدای راستی و حقیقت، به حلق‌آویز کردن معترضان خود پردازد. اعدام در این روایت، تنها حذف فیزیکی نیست، بلکه نشانه نفی هرگونه مخالفت و مقاومت در برابر دستگاه ستم است. سرانجام، شعر با تبدیل «اعدام» به نماد مبارزه، نسل‌ها را به پاسداری از راستی فرا می‌خواند:

خبر کوتاه بود: «اعدامشان کردند» /.../ عزیزم دخترم! / آن‌جا شگفت‌انگیز دنیایی است / دروغ و دشمنی فرمانروایی می‌کند آن‌جا /.../ عزیزم دخترم! / آنان برای دشمنی با من / برای دشمنی با تو / برای دشمنی با راستی اعدامشان کردند /.../ (ابتهاج، ۱۳۸۵: ۱۰۳-۱۰۵).

۳-۳. کارکرد هویتی - تبلیغی (تقویت و تبلیغ هویت مطلوب)

۳-۳-۱. ساختن نمادهای جدید ملی

هویت ملی ترکیبی از ارزشها و هنجارهای پذیرفته شده یک ملت است که در گذر زمان شکل گرفته و ریشه آن را باید در عمق تاریخ و فرهنگ آن ملت جستجو کرد. شاعر معاصر گاه با الهام از جریانهای اجتماعی و تاریخی روزگار خود، نمادهای ملی جدیدی را می آفریند که شاید تا آن زمان، چندان برجسته نبوده یا بازتاب نداشته اند؛ مانند شخصیت های مبارزی چون «میرزا کوچک جنگلی» و «خیابانی» در سروده های زیر:

خنیگر خزر/ فریاد می زند/ میرزا نمرده است/ میرزا حریق جنگل در خون تپیده است/ میرزا طلسم فجر و طلوع سپیده را/ میرزا تفنگ را/ به شهابان شب شکن/ این قاصدان صبح/ این وارثان مصحف و میزان سپرده است (حسینی، ۱۳۸۷: ۵۲)؛

در کوچه در خیابان/ صفوف «خیابانی» ست/ صفوف متحد «جنگلی»/ که عاشقانه می جنگند/ و می خواهند/ باطل برود/ بیگانه برود/ و می خواهند/ که حق همیشه بماند/ وطن همیشه بماند (صفارزاده، ۱۳۹۱: ۳۳-۳۴). علاوه بر شخصیت ها، وطن هم در جغرافیای هویتی شعر معاصر و در راستای حفظ انسجام و تبلیغ هویت ملی، بسیار بازتاب دارد:

ایرانم! ای از خون یاران لاله زاران!
ای لاله زار بی خزان از خون یاران!
ایرانم! ای معشوق ناب! ای ناب نایاب!
وی عاشقانت بی شمار بی شماران....
(منزوی، ۱۳۸۷: ۴۸۹-۴۹۰).

یا این سروده معروف سیمین بهبهانی:

دوباره می سازمت وطن، اگرچه با خشت خام خویش
ستون به سقف تو می زنم اگرچه با استخوان خویش
(بهبهانی، ۱۳۸۲: ۷۱۱-۷۱۲).

۳-۳-۲. ایجاد همبستگی در بحرانها

یکی از بحرانی ترین وقایعی که می تواند هویت و ساختارهای فرهنگی کشوری را تهدید کند، جنگ است؛ از این رو، حیاتی ترین ابزار گذر از آن، پناه بردن به نقاط مشترک هویتی و تاریخی است تا با حفظ انسجام و همبستگی بتوان با کمترین آسیب از آن گذشت. کاربرد این مؤلفه فرهنگی در سروده های دوران جنگ تحمیلی بسیار چشمگیر است که در بسیاری از آنها شاعران از زبان حماسی و عناصر اسطوره ای برای تقویت هرچه بیشتر این همدلی و انسجام بهره برده اند.

ای ظفرمندان ظفرمندان در سنگر به پیش
ای سواران سحر، گردان نام آور به پیش
جنگجویان دلاور، پشتازان دلیر
آرشان فاتح این خاک پهناور به پیش...

(مردانی، ۱۳۶۸: ۱۵۷).

کجاست کاوه آهنگری / که برخیزد / اسیریان ستم را ز بند برهاند / و داد مردم بیداد دیده بستاند (حمید مصدق، ۱۳۸۶: ۳۴۸) یا:

کنون شما همه کاوه‌ها به پا خیزیر / و با گسسته بند دماوند جمله بستیزید / که تا برای همیشه / به ریشه ستم و ظلم / تیشه‌ها بزنید / و قعر گور گذارید / پیکر ضحاک / نشان ظلم و ستم خفته، به سینه خاک (همان: ۳۴۹).

۳-۳-۳. تبلیغ ارزش‌های فرهنگی مطلوب و انتقال هویت به نسل‌های جدید

هر فرهنگی به تناسب خود حاوی باورها و ارزش‌های مطلوب فراوانی است که همواره تبلیغ می‌شود تا بتوان با انتقال آن به نسل‌های آینده نه تنها آن را از گزند نابودی در امان نگاه داشت، بلکه بیش از پیش در جهت تثبیت و غنای آن گام برداشت. توجه به زبان و گنجینه ادبی، مفاهیم متعالی جامعه انسانی مانند آزادی، عشق، انسانیت و... می‌تواند نمونه‌ای از آن‌ها باشد که در زیر به مثال‌هایی از آن‌ها در شعر شاعران معاصر اشاره می‌شود:

کتاب هستی ما این کتیبه خیام / کتاب هستی ما این سرود فردوسی / کتاب هستی ما این ترانه حافظ / کتاب هستی ما... (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۸: ۷۳-۷۴).

ای شادی! آزادی! ای شادی آزادی! / روزی که تو بازایی... (ابتهاج، ۱۳۸۵: ۱۵۵-۱۵۶)

باری اگر روزی از من پرسند / چندی که در روی زمین بودی چه کردی؟ / در زیر این نیلی سپهر بی‌کرانه / نام بلند عشق را تکرار کردم / من مهربانی را ستودم / من با بدی پیکار کردم / شب‌های بی‌پایان نخفتم / پیغام انسان را به انسان بازگفتم / حرفم نسیمی از دیار آشتی بود / در خارزار دشمنی‌ها / شاید که توفانی گران بایست می‌بود / تا برکند بنیان این اهریمنی‌ها (مشیری، ۱۳۹۰: ۹۷۳-۹۷۵).

بیا به خانه آلاها سری بزنیم / ز داغ دل خود حرف دیگری بزنیم

به یک بنفشه صمیمانه تسلیم گوئیم / سری به مجلس سوگ کبوتری بزنیم

(امین‌پور، ۱۳۷۸: ۱۲۱).

۳-۳-۴. ایجاد حس تعلق مکانی

یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های کارکرد هویتی و تبلیغی شعر معاصر را باید در ایجاد حس تعلق مکانی برای کسانی دانست که در کنار تاریخ یکسان، همواره به سرزمین مشترکی نیز احساس تعلق داشته‌اند. این مؤلفه آن‌قدر مهم است که می‌تواند یکی از راهکارهای مؤثر در جهت کاهش مهاجرت‌ها به حساب آید. شاعر معاصر می‌کوشد با یادآوری ریشه‌های خود و اعلام تعلق به آب و خاک وطن خویش، این احساس را در مخاطبان و نسل‌های آینده برانگیزاند؛ چنان که مشیری در مجموعه «ریشه در خاک» می‌گوید:

من اینجا ریشه در خاکم / من اینجا عاشق این خاک از آلودگی پاکم / من اینجا تا نفس باقی است می‌مانم (مشیری، ۱۳۹۰: ۷۲۸).

۳-۳-۵. تعریف و بازتعریف هویت ملی

مهم‌ترین پرسش هر انسانی که تازه با مقوله هویتی خویش آشنا می‌شود، این است که کیست و از چه تاریخ و فرهنگی برخاسته است. پاسخ به این سوال، زمینه شناخت بیشتری را برای او فراهم می‌کند؛ شناختی که می‌تواند مایه مباهات او شود. شاعرانی که همواره در این باره دغدغه‌مند بوده‌اند، بخشی از رسالت شعری خود را در خدمت تعریف و بازتعریف هویت ملی قرار داده‌اند، چنان‌که در شعر زیر می‌خوانیم:

شرح تاریخ مرا روی تنم بنویسید	یا اگر کشته شدم بر کفنم بنویسید
تا نلدزدند کسان نام نیاکان مرا	شده با شعله به روی بدنم بنویسید
بنویسید که دیروز به‌آیین بودم	بعد از آن شرح مسلمان شدنم بنویسید
این فقط یک ورق از دفتر تاریخ من است	راست‌بینانه همان را که منم بنویسید
من پر از حرمت قرآن خدایم اما	پرچمم را به زبان وطنم بنویسید

(دلبری، ۱۳۹۷: ۱۱).

۳-۳-۶. ترویج صلح و آشتی

یکی از بزرگترین مؤلفه‌های فرهنگی ما این است که ملت ما همیشه اهل آشتی و صلح بوده‌اند و بر این باور که آگاهی و رشد همواره در بستر صلح و آشتی محقق می‌شود. این را تاریخ ما گواهی می‌دهد تا آن جا که وقتی مغولان بر سرزمین ما تسلط یافتند، با همه نفرتی که در دل‌ها به جای گذاشتند، باز هم آگاهان و خردمندان این جامعه کوشیدند، راه‌هایی را پیدا کنند که کمترین آسیب متوجه تاریخ و هویت ملی و فرهنگی ما باشد؛ بنابراین طبیعی است که در بخشی از سروده‌های ادبی ما، صلح‌طلبی نمود بالایی داشته باشد. یکی از شاعران معاصر که همواره نگاهی انسانی به همه پدیده‌های پیرامون خود دارد و همه چیز را از دریچه دوستی و آرامش برخاسته از آن می‌بیند، سهراب سپهری است که در جای‌جای سروده‌های او می‌توان به این نمود فرهنگی رسید؛ به عنوان مثال، او در بخشی از شعر خود می‌گوید:

روزی خواهم آمد و پیامی خواهم آورد / در رگ‌ها نور خواهم ریخت / هرچه دشنام، از لب‌ها برخوام چید / هرچه دیوار از جا خواهم کند / ... / من گره خواهم زد / چشمان را با خورشید / دل‌ها را با عشق / سایه‌ها را با آب / / آشتی خواهم داد / آشنا خواهم کرد / راه خواهم رفت / نور خواهم خورد / دوست خواهم داشت (سپهری، ۱۳۸۵: ۳۳۹-۳۴۱). از همین گونه است:

به فکر پرچم تسلیم باش و نامه صلح

نه دوست مانده نه دشمن، دگر ستیز بس است

(نظری، ۱۳۹۶: ۲۵).

یا:

آنکه در صلح است با خود با جهان در جنگ نیست

کاش می‌آموخت انسان با خودش سازش کند

(نظری، ۱۴۰۱: ۶۷).

۳-۴. کارکرد احیایی - نوسازنده (بازآفرینی و نوگرایی)

۳-۴-۱. بازخوانی خلاقانه اسطوره و تاریخ و احیای اسطوره‌های فراموش شده

اصولاً پیوند زبان و اسطوره پیوندی ناگسستنی است. این درهم‌تنیدگی تا آن‌جاست که شاید نتوان به درستی برای این دو تقدّم و تأخّری قائل شد، اما برخی معتقدند زبان و اسطوره هم‌ریشه و هم‌زادند و نخستین واژه‌ها در واقع نخستین اسطوره‌های بشر بوده‌اند (کاسیرر، ۱۳۶۷: ۱۵)؛ از این رو می‌توان گفت آثار ادبی که به تعبیر بهار سنگ‌های تسخیر ناپذیری از شناسنامه هویت فرهنگی و ملی ما محسوب می‌شوند (بهار، ۱۳۷۷: ۳۷۷)، می‌توانند در حوزه زایش و بازخوانی اسطوره‌ها، پر قابلیت‌ترین آن‌ها نیز باشند.

حضور اسطوره در شعر شاعرانی که سروده‌های آن‌ها رنگ و بوی حماسی دارد، بسیار مشهود است؛ مثلاً، اخوان ثالث در مجموعه «از این اوستا» و در بخشی از سروده «قصه شهر سنگستان» در معرفی یکی از شخصیت‌های شعرش از روی نشانی‌هایی که می‌دهد او را بهرام ورجاوند معرفی می‌کند و در ادامه از گیو، توس، کاویان و... نیز در همان راستا نام می‌برد:

نشانی‌ها که می‌بینم در او بهرام را ماند / همان بهرام ورجاوند / که پیش از روز رستاخیز خواهد خاست / هزاران کار خواهد کرد، نام‌آور / و... (اخوان ثالث، ۱۳۹۲: ۱۴-۲۵).

از این موارد در شعر اخوان فراوان است، تا جایی که براهنی معتقد است «بسیاری از شعرهای جدید و نیمایی اخوان، تفسیر جدید و دوباره اسطوره‌های قدیمی است» (براهنی، ۱۳۶۶: ۱۲۳).

۳-۴-۲. نوسازی آیین‌ها

توجه به آیین‌های کهن فرهنگی نیز از دیگر مؤلفه‌های مهم در حوزه کارکردهای هویتی و تبلیغی شعر معاصر است که در اینجا برای پرهیز از اطاله کلام تنها به یک مورد در باب آیین مهرگان اشاره می‌شود:

بگشاییم کفتران را بال / بفروزیم شعله بر سرکوه / بسراییم شادمانه سرود / وین چنین با هزارگونه شکوه / مهرگان را به پیشواز رویم / ... / توی هر بوسه، روی هر لبخند / بسراییم: مهرگان خوش باد (ابتهاج، ۱۳۸۵: ۷۱-۷۲).

۳-۴-۳. احیای زبان‌ها و گویش‌های بومی

این مورد بیشتر در میان سروده‌های شاعرانی دیده می‌شود که گاهی در میان اشعارشان به دلیل پیوندی که با سرزمین مادری دارند، سری هم به گویش‌های دیار خود می‌زنند، البته به جز منظومه «حیدر بابا» که شهریار آن را بطور کامل به گویش ترکی سروده، در سایر موارد، شعر کاملی نداریم. تنها می‌توان در حد اصطلاحات یا عباراتی کوتاه، رد پای زبان مادری شاعر را در شعرش دید؛ به عنوان مثال، بهمنی در سروده‌ای با نام «هوشِت کجان؟» که به گویش هرمزگانی معادل هوشت کجاست، در چند جایی به گویش مادری خود اشاره می‌کند. عباراتی مانند «یاروکِ اَطرفِ تِه بنین»: آقا آن طرف‌تر بنشین و «راحت بنین مَترس»: راحت بنشین و مترس، نمونه‌ای از همین کاربردهاست (بهمنی، ۱۳۸۹: ۵۸۵-۵۸۷). از همین گونه‌اند واژه‌هایی چون «سیلوشه» به معنی سوسک سیاه در سروده‌های نیمایوشیج، (۱۳۹۱: ۷۷۹) یا «سلخ» در معنای استخر در گویش کاشان و شعر سهراب سپهری (سپهری، ۱۳۸۵: ۳۵۴).

۳-۴-۴. بازتعریف شخصیت‌های ادبی یا تاریخی

این مورد در سروده‌های شاعران معاصر بسیار است. آنان بسته به علاقه شخصی، به توصیف شخصیت‌های محبوب خود می‌پردازند. در اینجا به یکی دو نمونه اشاره می‌شود؛ مثلاً شفعی کدکنی درباره خیام این شاعر همشهری خود که بسیار هم عقاید او مورد نقد بوده و هست، شناختی دوباره به خواننده می‌دهد:

زاده شدی میان گل سرخ / در شادیاخ شاد ابرشهر / فرزانه‌ای یگانه که چون تو / مردی ندیده مردمک دهر / بستند صف به دشمنی تو / جادوگران و هرزه‌درایان / رجّاله‌های جور و اجیران / قدّاره بند یاوه‌سرایان /... (شفعی کدکنی، ۱۳۹۹: ۲۲۹-۲۳۱) و در ادامه او را به خردی که زمانه هیچ‌گاه آن را برنتابید، می‌ستاید و او را شاعری موفق می‌داند که شهره گیتی است و با وجود ابیات کمی که از او مانده است، بیشترین مخاطب را دارد:

این است معجز تو به گیتی / در جمع شاعران زمانه / افزون‌ترین مخاطب تاریخ / با کمترین سرود و ترانه (شفعی کدکنی، ۱۳۹۹: ۲۲۹-۲۳۱). و از همین گونه است باز تعریفی که از رودکی ارائه می‌دهد:

شاعرا! سرود دیگری زان چنگ بگشای / آغاز کن، آغاز راهی بی‌کرانه... (همان: ۲۲۶-۲۲۸) یا وقتی به معرفی حلاج می‌پردازد (ر.ک: شفعی کدکنی، ۱۳۸۳: ۲۷۵-۲۷۷)

۳-۴-۵. حفظ و احیای فرهنگ بومی و محلی

اشاره به فرهنگ بومی و محلی در شعر شاعرانی که به این مورد اهمیت می‌دهند، بسیار چشمگیر است؛ به عنوان مثال، در شعر «میراث»، اخوان بطور نمادین خواننده را با میراث کهن نیاکان آشنا می‌کند و از او می‌خواهد در حفظ و احیای آن بکوشد:

... پوستینی کهنه دارم من / یادگار از روزگاران غبارآلود / مانده میراث از نیاکانم مرا، این روزگار آلود / های
فرزندم! / بشنو و هشدار / بعد من این سالخورد جاودان مانند / با بر و دوش تو دارد کار / لیک هیچت غم مباد
از این / کو، کدامین جبهه زربفت رنگین میشناسی تو / کز مرقع پوستین کهنه من پاک‌تر باشد؟ / با کدامین
خلعتش آیا بدل سازم / که نه در سودا ضرر باشد؟ / آی دخترجان! / همچنانش پاک و دور از رقعۀ آلودگان
می‌دار (اخوان ثالث، ۱۳۷۸: ۳۳-۳۹).

یا در شعر «برگ از زبان باد»، شفیع کدکنی ما را با کاریز و کاربرد چرخ چاه و.. که در فرهنگ بومی بیشتر مناطق کشور وجود دارد، آشنا می‌کند: این چرخ چاه کهنه کاریز / با ریسمان پرگره خویش / - این یادگاری‌های صد قهر و آشتی / یادآور شفاعت دستان روستایی /... (شفیع کدکنی، ۱۳۸۳: ۱۸۹-۱۹۱).

۴. دستاورد

تحلیل نظام‌مند سروده‌های معاصر فارسی از دوره مشروطه تا دهه ۱۳۹۰ه.ش، مؤید این فرضیه است که شعر معاصر، نه به‌عنوان رسانه‌ای منفعل، بلکه با چهار کارکرد اصلی بازتابی - توصیفی، انتقادی - تحلیلی، هویتی - تبلیغی و احیایی - نوسازنده، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌دهی به گفتمان هویت ملی و فرهنگی ایران ایفا کرده است. هر یک از این کارکردها، در قالب مؤلفه‌های عینی و ملموسی (همچون بازنمایی تنوع فرهنگی، نقد ساختارهای ناعادلانه، ساختن نمادهای جدید ملی و بازخوانی اسطوره‌ها و...) در متن شعر تجلی یافته و با انبوهی از شواهد شعری مستند شده‌اند.

نکته حائز اهمیت، درهم‌تنیدگی این کارکردها در بطن اشعار است؛ چنان‌که یک سروده می‌تواند همزمان به بازتاب یک واقعیت اجتماعی بپردازد، آن را نقد کند، ارزش‌های جایگزین را تبلیغ نماید و در این مسیر، از عناصر کهن فرهنگی، خوانشی نو ارائه دهد. این پیچیدگی و چندلایگی، گواه پویایی شعر معاصر فارسی به‌مثابه یک نهاد فرهنگی - هویتی فعال است.

نوآوری اصلی این پژوهش، ارائه همین چهارچوب تحلیلی نظام‌مند و کارکرده‌محور است که می‌تواند الگویی برای مطالعات موردی بعدی درباره دوره‌های خاص، جریان‌های شعری یا شاعران منفرد باشد. محدودیت ذاتی این پژوهش، گزینش نمونه‌ها از میان انبوه شاعران و اشعار معاصر بود که سعی شد با تعریف معیارهای روشن (تأثیرگذاری، تنوع دوره‌ای و جغرافیایی) و استناد به شواهد متعدد، تا حد امکان کاهش یابد.

در نهایت باید گفت، شعر معاصر فارسی، آینه تمام‌نمای تلاطم‌ها، آرمان‌ها، انتقادات و امیدهای جامعه ایران در گذار به دنیای مدرن است. این شعر، با همان زبانی که خود، حافظ آن است، همواره در حال گفت‌وگویی پیوسته با گذشته، نقد حال و ترسیم آینده هویت جمعی ما بوده و هست.

کتابنامه

- ابتهاج، هوشنگ. (۱۳۷۸)، *سیاه‌مشق*، تهران: کارنامه.
- ابتهاج، هوشنگ: (۱۳۸۵)، *تاسیان*، تهران: کارنامه
- اخوان ثالث، مهدی، (۱۳۷۸)، *آخر شاهنامه*، تهران: مروارید
- اخوان ثالث، مهدی، (۱۳۹۲)، *از این اوستا*، تهران: زمستان.
- اسرافیلی، حسین، (۱۳۷۲)، *در سایه ذوالفقار*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- اسکارپیت، روبر، (۱۳۷۴)، *جامعه‌شناسی ادبیات*، ترجمه مرتضی کتبی، تهران: سمت.
- امین‌پور، قیصر، (۱۳۷۸)، *پای فواره نخل*، به کوشش ابراهیم سنایی، تهران: انتشارات صمد.
- امین‌پور، قیصر، (۱۳۸۷)، *مجموعه کامل اشعار*، تهران: مروارید.
- ایگلتون، تری، (۱۳۶۸)، *پیش‌درآمدی بر نظریه ادبی*، ترجمه عباس مخبر، تهران: مرکز.
- آشنا، حسام‌الدین و محمدرضا روحانی (۱۳۸۹) «هویت فرهنگی ایرانیان، از رویکردهای نظری تا نولفه‌های بنیادی» فصلنامه تحقیقات فرهنگی، دوره سوم، شماره ۴، صص ۱۵۷-۱۵۸.
- آشوری، داریوش، (۱۳۷۷) *سفر و اندیشه*، تهران: مرکز
- آموزگار، ژاله، (۱۳۷۴)، *تاریخ اساطیر ایران*، تهران: سمت.
- براهنی، رضا، (۱۳۶۶)، *کیمیا و خاک*، تهران: مرغ آمین
- بهار، محمدتقی، (۱۳۷۷)، *سبک شناسی و شعر فارسی*، به اهتمام کیومرث کیوان، تهران: مجید
- بهار، محمدتقی، (۱۳۵۴)، *دیوان اشعار*، تهران: امیرکبیر.
- بهبهانی، سیمین، (۱۳۸۲)، *مجموعه اشعار*، تهران: نگاه.
- بهمنی، محمدعلی، (۱۳۸۹)، *مجموعه اشعار*، تهران: نگاه.
- بیابانکی، سعید، (۱۳۹۳)، *سکته ملیح*، تهران: شهرستان ادب.
- توسلی، غلام عباس (۱۳۷۱)، *نظریه‌های جامعه‌شناسی*، تهران: سمت
- جعفری آذرمانی، مریم، (۱۳۸۷)، *زخمه*، قم: نشر مجنون.
- جعفری آذرمانی، مریم، (۱۳۸۴)، *سمفونی روایت قفل شده*، تهران: مینا.
- حسینی، سیدحسن، (۱۳۸۷)، *هم‌صدا با حلق اسماعیل*، تهران: سوره مهر.

- دلبری، حسن، (۱۳۹۷)، رسم دلبری، تهران: فصل پنجم.
- راشد محصل، (۱۳۸۶)، «هویت ایرانی و پیوند آن با فرهنگ ملی و زبان فارسی» در شاهنامه پژوهشی، دفتر دوم، مشهد: انتشارات آهنگ قلم، صص ۱۴۳-۱۵۶.
- روحانی، مسعود و عنایتی قادیکلایی، محمد، (۱۳۸۴)، «مؤلفه های هویت ملی در شعر معاصر؛ مطالعه موردی شعر محمدرضا شفیعی کدکنی»، فصلنامه مطالعات ملی، سال یازدهم، شماره ۲ (۴۲)، صص ۱۰۵-۱۲۶.
- رضی، هاشم، (۱۳۸۵)، جشن های آتش، تهران: بهجت.
- زاهد، سعید، (۱۳۸۵)، «هویت ملی ایرانیان»، در مجموعه مقالات راهبرد یاس، سال اول، شماره ۴، صص ۱۲۹-۱۳۸.
- سارتر، ژان پل، (۱۳۴۸)، ادبیات چیست؟، ترجمه ابوالحسن نجفی و مصطفی رحیمی، تهران: زمان.
- سپهری، سهراب، (۱۳۸۵)، هشت کتاب، تهران: طهوری.
- سلیمی نژاد، فرشاد و داودخانی، ثورا... و اسداللهی، خدابخش، (۱۴۰۰)، «بررسی و تحلیل مؤلفه های هویت ملی در شعر اخوان و شفیعی کدکنی»، فصلنامه علمی تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)، دوره سیزدهم، شماره ۵۰، صص ۲۹۷-۳۲۱.
- شاملو، احمد، (۱۳۷۷)، مجموعه آثار؛ دفتر یکم: شعرها، تهران: نگاه
- شفیعی کدکنی، محمدرضا، (۱۳۹۱)، حالات و مقالات م امید، تهران: سخن.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا، (۱۳۹۲)، زبان و شعر در نثر صوفیه، تهران: سخن
- شفیعی کدکنی، محمدرضا، (۱۳۷۸)، هزاره دوم آهوی کوهی، تهران: سخن.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا، (۱۳۸۳)، آینه ای برای صداها، تهران: سخن.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا، (۱۳۹۹)، طفلی به نام شادی، تهران: سخن.
- شهریار، محمدحسین، (۱۳۷۵)، دیوان اشعار، تهران: نشر خیام.
- طهماسبی، قادر، (۱۳۸۷)، پری ستاره ها، تهران: سوره مهر.
- عابدی، کامیار، (۱۳۸۱)، در روشنی باران ها: تحلیل و بررسی اشعار شفیعی کدکنی، تهران: کتاب نادر.
- علیخانی، علی اکبر، (۱۳۸۳)، هویت در ایران، تهران: پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی.
- فتوحی، محمود (۱۳۹۶)، درآمدی بر ادبیات شناسی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- فرخزاد، فروغ، (۱۳۷۹)، دیوان اشعار، تهران: پل.
- فیض، ناصر، (۱۳۸۸)، آملت دسته دار، چاپ سوم، تهران: سوره مهر.
- فیض، ناصر، (۱۳۷۸)، گزیده ادبیات معاصر، تهران: کتاب نیستان.
- قاسمی، علی اصغر و ابراهیم آبادی، غلامرضا (۱۳۸۹) «نسبت هویت ملی و وحدت ملی در ایران» پژوهشنامه هویت، مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص نظام، شماره ۸، صص ۸۷-۱۱۸.

- قرایی مقدم، امان الله، (۱۳۸۲)، *انسان شناسی فرهنگی*، تهران: ابجد.
- قزوه، علیرضا، (۱۳۹۱)، *صبحتان بخیر مردم*، تهران: نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور، مؤسسه انتشارات کتاب نشر.
- کاسیرر، ارنست، (۱۳۶۷)، *زبان و اسطوره*، مترجم محسن ثلاثی، تهران: نقره.
- کاکایی، عبدالجبار، (۱۳۷۸)، *گزیده ادبیات معاصر*، تهران: نیستان.
- کسرایبی، سیاوش، (۱۳۸۴)، *از خون سیاوش: منتخب سیزده دفتر شعر*، تهران: سخن.
- مردانی، نصرالله، (۱۳۸۶)، *مست برخاستگان*، تهران: تکا.
- مسکوب، شاهرخ (۱۳۷۳)، *هویت ایرانی و زبان فارسی*، تهران: فرزاد.
- مشیری، فریدون، (۱۳۹۰)، *بازتاب نفس صبحدمان؛ کلیات اشعار*، ج ۲، تهران: چشمه.
- مصدق، حمید، (۱۳۸۶)، *مجموعه اشعار*، تهران: نگاه.
- منزوی، حسین، (۱۳۸۷)، *مجموعه اشعار*، تهران: آفرینش، نگاه.
- مؤدب، محمدعلی، (۱۳۸۷)، *عطر هیچ گلی نیست*، تهران: تکا.
- مهدی نژاد، امید و محمد مهدی سیار. (۱۳۸۸)، *دادخواست: صد شعر اعتراض*، مشهد، سپیده باوران.
- نادرپور، نادر، (۱۳۸۲)، *مجموعه آثار*، چاپ دوم، تهران: نگاه.
- نجاتی، پروانه، (۱۳۸۷)، *شکستنی تراز آنم...*، تهران: تکا.
- نجفی، موسی (۱۳۹۲)، *هویت شناسی*، تهران: آرما
- نساج، حمید (۱۳۸۸)، «جهانی شدن و هویت اقوام ایرانی، با تاکید بر مؤلفه‌های زبان و آداب و رسوم، دوفصلنامه تخصصی پژوهش سیاست نظری، شماره ۵، صص ۱۲۹-۱۵۶
- نظری، فاضل، (۱۳۹۶)، *کتاب*، تهران: سوره مهر.
- نظری، فاضل، (۱۴۰۱)، *وجود*، تهران: سوره مهر.
- وحید، مجید (۱۳۸۲) *سیاست‌گذاری و فرهنگ در ایران امروز*، تهران: باز
- یاحقی، محمدجعفر، (۱۳۸۸) *فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی*، تهران: فرهنگ معاصر.
- یوسفی، علی (۱۳۸۰) «روابط بین قومی و تاثیر آن بر هویت ملی اقوام در ایران»، فصلنامه مطالعات ملی، سال دوم، شماره ۸، صص ۱۳-۴۲.
- یوشیج، نیما، (۱۳۸۸)، *یادداشت‌های روزانه*، به کوشش شراگیم یوشیج، تهران: مروارید.
- یوشیج، نیما، (۱۳۹۱)، *مجموعه کامل اشعار*، گردآوری و تدوین سیروس طاهباز، تهران: نگاه.